

TANPINAR'IN DİLİNDEN BİR TOPLUM ELEŞTİRİSİ: SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ

*A Criticism of Society in Tanpınar's Language:
Saatleri Ayarlama Enstitüsü*

Serdal KARA*

ÖZ: Çalışmamız Ahmet Hamdi Tanpınar'ın toplumsal eleştiriyi ironik bir üslupla gerçekleştirdiği "Saatleri Ayarlama Enstitüsü" adlı eseridir. "Büyük Ümitler, Küçük Hakikatler, Sabaha Doğru, Her Mevsimin Sonu Vardır" başlıkları altında dört bölümden oluşan eserin her bir bölümü kendi içinde numaralandırılarak alt bölümlere ayrılmaktadır. Birey ya da toplumun gelişmesi önünde engel olan kişi, kurum ya da toplumsal davranış gibi aksayan yönlerin gösterilip hicvedildiği eserde yazar, metaforlarla toplumsal eleştirisini yapmakta, sözcük seçimi ve temsili nesnelere ile eserdeki farklılıkları çarpıcı şekilde ortaya koymaktadır. Eserde toplum ya da kurumlardaki çürümüşlüğü verirken sözcükler arasındaki ilişkiye dikkat etmekte, bu ilişkinin en güçlü şekilde söyleme dönüşmesini sağlamakta ve sözcükler arasındaki karşıtlıklardan faydalanarak ironiyi daha da güçlü hale getirmektedir. Eserde özellikle kurum ya da toplum içinde yanlış olan iş, işlem ya da davranışların daha sonra toplumun genel kabulüne dönüşmesine dikkat çekilmektedir.

Çalışmamızda, eserin her bir bölümünde anlatılan olay, kişi, zaman ve yer ile ilgili bilgilerin verildiği "Giriş" bölümü sonrası yazarın eserinde, dikkatimizi çeken, toplumun aksayan yönlerini ironik şekilde ele aldığı eleştirilerine başlıklar halinde yer verilmektedir. Son olarak çalışma sonunda eser hakkında elde edilen bulguların değerlendirildiği "Sonuç" bölümüne yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Ahmet Hamdi Tanpınar, toplum, eleştiri, ironi

ABSTRACT: Our study is Ahmet Hamdi Tanpınar's work "Saatleri Ayarlama Enstitüsü" in which he realizes social criticism with an ironic style. The work consists of four parts under the titles "Great Hopes, Small Truths, Towards the Morning, Every Season Has an End" and each part is numbered and subdivided into sub-sections. In the work, in which the faulty

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Mardin, serdalkara@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0133-7767

aspects such as people, institutions or social behaviors that prevent the development of the individual or society are shown and satirized, the author makes social criticism with metaphors, and reveals the differences in the work strikingly with the choice of words and representative objects. While describing the decay in society or institutions, the author pays attention to the relationship between words, ensures that this relationship is transformed into the strongest discourse and makes the irony even stronger by making use of the contrasts between words. In the work, attention is drawn especially to the fact that the work, transactions or behaviors that are wrong within the institution or society later turn into the general acceptance of the society.

In our study, after the "Introduction" section, in which information about the event, person, time and place described in each part of the work is given, the author's criticisms that draw our attention and ironically address the faulty aspects of the society in his work are given under headings. Finally, at the end of the study, there is a "Conclusion" section in which the findings obtained about the work are evaluated.

Keywords: Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Ahmet Hamdi Tanpınar, society, criticism, irony

Cite as / Atıf: KARA, S. (2024). Tanpınar'ın Dilinden Bir Toplum Eleştirisi: Saatleri Ayarlama Enstitüsü. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 14(28), 165-179. <https://doi.org/10.33207/trkede.1456282>

Yayın Tarihi	31 Temmuz 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı
Etik Bildirim	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı/Lisans:	Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan makaleler https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ tarafından lisanslanır.
Date of Publication	31 July 2024
Reviewers	A Internal (Editor board member) Content review: Two External

Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes
Complaints	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Trakya University Journal of Faculty of Letters is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Giriş

Çalışma konumuz Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Saatleri Ayarlama Enstitüsü" adlı eseridir. Türk toplumunun son elli yıl içinde donmuş hayat şeklini gülünç bir şekilde aşma arayışını vurgulayan (Kaplan, 1978: 140) ve dört bölümden oluşan romanın birinci bölümü olan "Büyük Ümitler" Abdulhamit döneminde dünyaya gelen Hayri İrdal'ın çocukluğunun anlatıldığı bölümdür. Hayri İrdal iki ayrı çevrede yetişmektedir. Bunlardan biri babasının dedesi olan Tevkiî Ahmet Efendi'nin bir cami yapmak istediği ancak bunu başaramamış biri olarak kendinden sonrakilere vasiyet ettiği, babasının dedesinden kalan bu vasiyeti yerine getirmek için çabaladığı, ailenin bu amaç için bütün varlıklarını ortaya koyduğu, cami yaptıramayıp cami için alınan eşyaların evlerine cami havası vererek "Mübarek" olarak adlandırılan saat ve bu saat üzerinden oluşan izlenimlerin aktarıldığı aile çevresi ile varlıklı ve geniş bir aileye sahip olan Abdüsselam Bey, Kayser Andronikos'un hazinesini çeşitli tılsım, büyü, dualarla bulmaya çalışan Seyit Lütfullah ve çeşitli yazmalarda yer alan tılsım ve simya ilmiyle her şeyi altına çeviren formülün peşinde olan eczacı Aristidi Efendi, maddi zorluklar yaşamaya başlayan Abdüsselam Bey ile Hayri İrdal'ın babasının bu tılsım ve büyüden medet umduğu, Hayri İrdal'ın bu çevreye bağlı olarak idealsizleşerek okuldan uzaklaştığı, Aristidi Efendi'nin eczanede çalışırken çıkan yangınla öldüğü ve bu yangının Abdüsselam Bey ile babasının ümitlerinin yıkılmasına neden olduğu, Seyit Lütfullah'ın akli dengesi sorunu nedeniyle Sinop'a sürüldüğü ve Hayri İrdal'ın Muvakkit Nuri Efendi'nin yanında çıraklığa başladığı babasının arkadaş çevresidir.

“Küçük Hakikatler” olan ikinci bölümde dört yıl süren askerliğin ardından İstanbul’a dönen Hayri İrdal’ın Abdüsselam Bey’in yanında çalışan Emine ile evlenmesi ve Abdüsselam Bey’in evine yerleşerek iç güveyi olması, Abdüsselam Bey’in ölümü ve sonrası Hayri İrdal’ın miras üzerine uydurduğu bir masal üzerine mahkeme yoluyla hastaneye yatırılması ve Dr. Ramiz Bey’le yollarının kesişmesi aktarılmakta, eşi Emine’nin vefatı üzerine olaylar gelişmektedir.

“Sabaha Doğru” adlı üçüncü bölüm, Halit İrdal’ın Doktor Ramiz aracılığıyla Halit Ayarcı’yla tanışması, bu tanışma sonrası enstitü temellerinin atılması, enstitüye personel bulma çabaları ve Ahmet Zamanî Efendi, Halit İrdal’ın hayatına ikinci eşi Pakize’nin girmesi ve “Şeyh Ahmet Zamanî’nin Hayatı ve Eseri” adlı kitabı yazması hakkındadır.

“Her Mevsimin Sonu Vardır” dördüncü bölümde enstitü binasının yapılması, enstitünün büyümesi, Hayri İrdal’ın aklı ile arzuları arasında gidip gelmesi, daha önce şüpheyle baktığı müessese ile hiç istemediği bir hayatı kabullenmesi, Saat Evleri’nin yapılması, Halit Ayarcı’nın hayal kırıklığı, enstitünün tasfiyesi ve Halit Ayarcı’nın geçirdiği otomobil kazası anlatılmaktadır.

Eserde olaylar İstanbul şehrinde geçmekte ve bu şehirde yer alan gerek Hayri İrdal’ın gerekse de Abdüsselam Bey’in evi gibi mekânların yanı sıra Kıraathane, Psikanaliz Cemiyeti, İspirtizmacılar Kulübü ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü gibi mekânlar içinde olaylar anlatılmaktadır. Dikkat çeken hususlardan biri Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nde görev alan kişilerin hemen hemen tamamı üçüncü bölüm öncesi adı geçen mekânlarda (Kıraathane, Hayri İrdal’ın evi, İspirtizmacılar Kulübü gibi) görülen kişilerden oluşmasıdır.

Modern zaman işlerinin koordine edilebilmesi için saate bağımlılığı enstitü kurarak eleştiren romanda (Özher Koç, 2013: 150) Tanpınar’ın neşeli, görmesini bilen ve kendi aleyhine bile olsa konuşmaktan hoşlanan biri olarak nitelendirdiği (Tanpınar, 2002: 235) ve romanın hem anlatıcı hem de kahramanı olan Hayri İrdal’ın dışında babasının dedesi Tevkiî Ahmet Efendi, Hayri İrdal’ın dedesi Numan Bey, Saatleri Ayarlama Enstitüsü kurucularından olan Halit Ayarcı, Hayri İrdal’ın tedavisini üstlenen Doktor Ramiz, Hayri İrdal’ın ilk eşi Emine ile ikinci eşi Pakize, Emine’nin Hayri İrdal ile evlenmeden önce evinde çalıştığı yaşamının bir döneminde oldukça varlıklı olan Abdüsselam Bey, define peşinde koşan tuhafıkları ile Hayri İrdal’ı etkilemiş Seyit Lütfullah, Hayri İrdal’ın da ustası olan orta boylu, zayıf, dinç bir ihtiyar olan saat ustası Muvakkit Nuri Efendi, simya ilmiyle

uğraşan ve laboratuvarında çeşitli deneyler yapan eczacı Aristidi Efendi, Hayri İrdal'ın ilk evliliğinden olan oğlu Ahmet ve kızı Zehra, dedikodu yapmaktan başka mahareti olmayan yeğeni Nermin, eski bir diş hekimi olan Yangeldi Asaf Bey, ilk eşinden dolayı oldukça zengin olan Hayri İrdal'ın halası Zarife Hanım ve daha sonra milletvekili olacak olan Zarife Hanım'ın ava meraklı ikinci eşi Naşit Bey, enstitü çalışanlarının eğitimi ile ilgilenen dedikoducu Sabriye Hanım, ruh çağırma seansları ile gerçek dünyada yolunu bulmaya çalışan, Cenovalı bir İtalyan'ın kızı olan Afrodit, kocası öldükten sonra kayınvalidesi ile yaşamak zorunda kalan ve kayınvalidesinin insanları etrafından tecrit ettirmek için uydurduğu hayali Murat karakteriyle yaşamak zorunda kalan Nevzat Hanım, askerde kaza sonucu ölen Nevzat Hanım'ın eşi Salim Bey, Nevzat Hanım ile evlenebilmek için intihar süsü vererek önce eşi Zeynep Hanım'ı daha sonra Nevzat Hanım ile Cemal Bey'i de öldüren Tayfur Bey, enstitünün ilk çalışanlarından hademe Derviş Bey, Meşrutiyet yıllarında Türkiye'ye göç etmiş Lehistanlı bir Yahudi'nin torunu olan Madam Plotkin, roman yazarı Atiye Hanım, saat tamircisi Agop Saatçıyan karakterleri eserde yer almaktadır.

İnsanı saate tutsak eden modern çağın yaşama temposunda toplumsal mekanizmanın çeşitli unsurlarını eleştirel olarak ele alan romanda (Aytaç, 1999, s. 125) geçen olayların zaman aralığı için araştırmacılar farklı yaklaşımlar göstermektedir. Mehmet Kaplan'a göre eserin zaman aralığı Meşrutiyet, Cumhuriyet ve sonrasıdır (Moran, 1998: 224). Berna Moran'a göre ise eserde birinci bölüm Tanzimat öncesi, ikinci bölüm Tanzimat dönemi, üç ve dördüncü bölümler Cumhuriyet dönemine aittir (Moran, 1998: 224). Ancak Hayri İrdal'ın anılarına dayalı olarak oluşturulan eserde Hayri İrdal'ın doğum tarihi Hicri 16 Receb-i Şerif 1310'dur (M. 3 Şubat 1893) (Tanpınar, 2021: 23). Anılarını altmış yaşında anlatmaya başladığına göre (Tanpınar, 2021: 11) anılarının kaleme alındığı tarih de 1953 olmaktadır. Zaten eserin ilk bölümünde Abdulhamit dönemi eleştirisi görülmektedir: “Benim çocukluğumun belli başlı imtiyazı hürriyetti” (Tanpınar, 2021: 21); “Meselâ benim çocukluğumun geçtiği Abdulhamit devrinde cemiyetimiz neşesizdi. Başta padişahın asık yüzünden gelen ve halka halka etrafa yayılan bu neşesizlik eşyaya da sirayet etmişti” (Tanpınar, 2021: 15). Daha sonra altmış yaşında yaşadıkları hayat için: “...Halbuki hadiselerin lütfuyla birdenbire o kadar gülecek şey bulan bugünkü hayatımızda vapur düdüklelerinin, tramvay seslerinin neşesine bakın!” (Tanpınar, 2021: 15). Ayrıca yine “Meşrutiyetten sonra bilhassa şehir saatleri çoğalınca ‘ayarsız saat göreceğim’ korkusu ile muvakkithaneden çıkmaz olmuştu” (Tanpınar, 2021: 35) ifadesi Meşrutiyet ve hemen öncesine atıfta bulunmaktadır. Bu

ifadelerden hareketle eser Mehmet Kaplan'ın da işaret ettiği gibi Meşrutiyet dönemini de içine alan Hayri İrdal'ın çocukluğunun geçtiği Abdulhamit dönemi, Cumhuriyet ve Cumhuriyet sonrası kapsayan Hayri İrdal'ın altmış yaşına kadar olan zaman aralığı olarak kabul edilebilir.

Siyasi Kimlik, Kurum ve Mekâna Dayalı Eleştiri

Faik adlı bir siyasi kimlik üzerinden siyaset anlayışı ve siyasilerin eleştirildiği eserde yazar Faik'i "Devletli" olarak nitelendirmekte ve ironik bir şekilde tasvir etmektedir:

"Devletli hiç de bu cinsten, yani nefis, ruh terbiyesi diye kendini azaba sokacak, kısmetini köreltecek, ebedî saadetler uğrunda dünya nimetlerini tepecek insanlardan değildi. Bilâkis hoşuna gideni kapan, alan, yiyen, öğüten ve bunları yaptıktan sonra da gerisini arayan, bulamayınca canı sıkılan takımdandı" (Tanpınar, 2021: 218).

Faik'in masalarındaki davranışlarından hareketle topluma, olaylara ve bir durum karşısında alacağı tutuma dair eleştirisini şu şekilde betimlemektedir:

"Masamıza bakışı, iltifat tarzı, barbunyalı derhal görmesi, benim tabağında, çatalımda takılı duran midye tavasını bile lahzada fark edişi, kısmet ve nimet tarlalarının üzerinde nasıl şahinler gibi süzüldüğünü kendi malının velev ki âharım elinde olsa dahi nasıl seçip aldığını iyice gösteriyordu" (Tanpınar, 2021: 218).

Hayri İrdal toplumsal temsili üzerinden Faik'in topluma karşı bakış açısı ve toplumun var olan durumu üzerine eleştirisini şu şekilde ifadelendirmektedir:

"Bu iş için yaratılmıştı. Düşünün bir kere, koskoca Büyükdere'de, bu lokantada, kahve köşelerinde yarı aç, yarı tok ömrünü geçiren Hayri İrdal'ın tabağındaki tek midyeyi bile, yemeğe kıyamadığı, tam lezzetine varmak için önünde tuttuğu tek midyeyi bile hoşuna gidince almakta tereddüt etmiyordu" (Tanpınar, 2021: 218).

Faik'in bu davranış ve bakış açısının ise Hayri İrdal'ı memnun edip Doktor Ramiz'i kıskandırması ise ciddi bir toplum eleştirisidir: "Ve böyle yaptığı için de Hayri İrdal dünyalar kadar mesuttu, yıllardan beri kendisini tanıyan dostu Doktor Ramiz ona bu yüzden âdeta gıpta ile bakıyor, âdeta onu kıskanıyordu" (Tanpınar, 2021: 218).

Toplumsal bir kurum amacı iddiası güden müessesese eleştirisini Hayri İrdal ve Halit Ayarçı diyalogu ile örtülü bir biçimde ortaya koymaya çalışan yazarın Halit Ayarçı üzerinden müessesenin siyasi gücünü belediyeden aldığını, belediye başkanı Faik için sarf ettiği "Ben eski arkadaşım. Mektepte beraber okuduk. O zamandan beri fâsılasız dostuz." (Tanpınar, 2021: 250) sözleri ile anlaşılırken müessesenin akıl değil, inanmak temeli üzerine kurulu olduğunu "Hayri Bey, bize niçin inanmıyorsunuz?... Fakat

öğrenmek istiyorum niçin inanmıyorsunuz?” (Tanpınar, 2021: 250) sözlerinin yanı sıra zaman gibi izafi bir olgu ile uğraşan Hayri İrdal için “İnancınız yok. İşte eksikliğinizi. Siz mutlakin peşindediniz.” (Tanpınar, 2021: 251) sözleri ile sözcüklerin anlamsal çelişkilerinden faydalanarak ortaya koymaktadır. Halit Ayaracı'nın herhangi bir durum, nesne ya da kişiye dair yaklaşımı “...onun bu vasıflarıyla ben ne yapabilirim?.. Azamî istifadem ne olabilir?” (Tanpınar, 2021: 226) sözleriyle anlaşılabilir. Müessesenin doğruluk ve gerçekliği üzerine şüpheleri olan Hayri İrdal'ın “Bana müsbet bir işimiz yok gibi geliyor...” tereddüdü üzerine Halit Ayaracı “Müsbet işten kastınız nedir? Herkesin inandığı aklın bir lahza kavrıldığı değil mi?.. On dakika, hatta beş dakika, üç dakika üzerinde düşünmek her işi gülmünç yapabilir. Herhangi bir şeyi mantığın dışına çıkarmamız için ona biraz dikkat etmemiz kâfidir.” (Tanpınar, 2021: 250) sözleri ile ussal olarak görülenlerin farazi ve değişkenliğini savunmaktadır. Halit Ayaracı'nın mutlak ya da idealist olarak gördüğü (Tanpınar, 2021: 225) Hayri İrdal'ın tutumuna karşı realist yaklaşımı “Realist olmak hiç de hakikati olduğu gibi görmek değildir. Belki onunla en faydalı şekilde münasebetimizi tayin etmektir.” (Tanpınar, 2021: 225) sözlerinden anlaşılabilir. Ancak sözlerinin Hayri İrdal'da etki yaratmadığını Hayri İrdal'ın “Niçin bunu yapıyoruz? Burasını bilmiyorum” (Tanpınar, 2021: 260) sözlerinden anlaşılabilir. Yazar ayrıca ironik bir üslupla müessesenin toplumsal bir yapı olduğu iddiasına dair Halit Ayaracı'nın “Biz içtimaî bir davanın üzerindeyiz” (Tanpınar, 2021: 249) sözlerinden hareketle alay etmektedir. Daha sonra müesseseyi bir temele dayandırmak ve bir inanç birliği sağlamak için Halit Ayaracı IV. Mehmet ve 17. yüzyıl âlimi olarak Ahmet Zamanî Efendi ve Eseri diye müesseseye, olmayan bir geçmiş yaratmakta ve müesseseyi bu geçmiş üzerine kurmaktadır (Tanpınar, 2021: 269). Müessesenin genel kabul görmesi ve bir birlik etrafında toplanması için ortak simgeyi Ahmet Zamanî Efendi üzerinden oluşturan Halit Ayaracı, yıldönümü olarak da Nisan ayının sekizinci gününü belirlemektedir (Tanpınar, 2021: 270).

Eserde farklılıklar, sözcük seçimi ve temsili nesnelere ile çarpıcı şekilde ortaya konulmaktadır. Yazar geri kalmışlık ya da gelişmişlik dışında müessese binası ve içindeki eşyaların seçimi ile odalar üzerinden yaşanan iki farklı dünyayı nesnelere üzerinden göstermektedir: müessesenin bulunduğu asrî bina ve içindeki alelade eşya ile döşenmiş odalar (Tanpınar, 2021: 230). Ayrıca durgun, durağan ve hareketin olmadığı müessese, müessese binası ve alelade eşyalar ile hareket, gelişme ve ilerleme arasındaki karşıtlığı “bunlar arasındaki farklılığa terakkî adı dahi verilemez” diyerek ortaya koymaktadır (Tanpınar, 2021: 230).

Yazar enstitünün kuruluşu temsili durumu üzerinden devlet kurumlarının içinde bulunduğu durumu ironik bir üslupla tariz ederek anlatmaktadır. Olayları ya da durumu aktarırken sözcük seçimi de üslubunu ve ironiyi daha da güçlendirmektedir. Hiçbir iş yapmayan ve hiçbir işe yaramayan müessese için belediye başkanının duruşu ile ilgili yazarın bize verdiği bilgi oldukça ironiktir: “Bir taraftan müessesemizin iyi çalışması hususunda hiçbir fedakârlığı esirgemiyor, diğer taraftan da israfın önüne geçiyordu” (Tanpınar, 2021: 241).

Yazar Hayri İrdal ağzından resmi işlerde kararların nasıl alındığını göstermekte ve alınan kararlarla ilgili olarak ironik ifadelerine devam etmektedir: “Çünkü böyle şeylerde asıl karar değil, o kararlar münasebetli insanlar mühimdir. İnsan beyhude yere eşrefi mahlûkat olmadı” (Tanpınar, 2021: 243).

Kurumlarına ihtisas sahibi personeli dışarıdan temin eden devlet anlayışının artık bir genel kabul olarak görüldüğü bilgisini veren yazar hem bu duruma işaret etmekte hem de bu durumdan kurtulma yolu olarak seçilen yönetime dair tariz yapmaktadır: “Müessesemize tam referansı olmayan, iyi tanımadığımız kimse giremez. Bunun için de prensibimiz gayet sağlam. Memurlarımızın yarısı, kendi akraba ve yakınlarımız olacak. Yarısı da dışarıdan güvendiğimiz yüksek insanların tavsiyeleri” (Tanpınar, 2021: 244). Burada “yüksek insan”ın kim olduğu ve memurların nasıl alındığı bilgisini ise belediye başkanı ve Halit Ayarcı arasında geçen diyalogdan anlayabilmekteyiz: “O hâlde bizim de kendi tarafımızdan bazı hazırlıklar yapmamız, liyakatli insanlar aramamız lazım geliyor...Bunu bilhassa rica edecektim. Yalnız fazla insana ümit vermeyelim” (Tanpınar, 2021: 244). Alınacak personelde aranan bu nitelikler dolayısıyla “alelade memurlar” için gerekli olan sınav, diploma gibi ölçütlere ihtiyaç duyulmamakta ve bu tür belirleyici ölçütler gereksiz görülmektedir (Tanpınar, 2021: 244).

Yazar, Halit Ayarcı'nın gereksiz personel alımına dair “Lüzûmlu unsurları mı çıkaracağız? Yakın akrabalarımız, dostlarımızı mı feda edeceğiz? Hayır. Ben bir iki günah keçisi almak niyetindeyim.” (Tanpınar, 2021: 254) sözlerinden kurumlar içindeki çürümüşlüğü göstermektedir. Liyakatsizlik örneği olarak Zehra'nın eşinin işe alınma durumu “Ve tabî evlenir evlenmez kocasını yelkovan şubesi şefi ve mütehassısı yaptık” (Tanpınar, 2021: 260) sözleri ile verilirken kullanılan “evlenir evlenmez” ifadesi düşünme ve değerlendirmenin olmadığı zamanın lahza olarak yer aldığı çarpıcı bir söylem olarak göze çarpmakta ve ardından Hayri İrdal'ın

“Damadımı da dışarıda bırakacak değilim ya!” sözleri ironiyi daha da güçlü hale getirmektedir (Tanpınar, 2021: 260).

Yazar eserinde kurumlardaki çürümüşlüğü verirken sözcükler arasındaki ilişkiye dikkat etmekte ve bu ilişkinin en güçlü şekilde söyleme dönüşmesini sağlamaktadır. Mesela yazarı olarak müesseseye alınan Hayri Bey’in kızı Zehra için müessesenin “Baba evi gibi” olması ve bu iş için yeterince yetenekli olduğunun kanıtı olarak “Hayri Bey’in kızı” olması, bu delil karşısında belediye başkanının “Allah bağışlasın!” cevabı, söylemi oldukça ironik kılmıştır (Tanpınar, 2021: 245). Ayrıca “İşten hoşlanmayan, uyumayı seven Yangeldi Asaf Bey’in çârk şubesine alınması” (Tanpınar, 2021: 252-253) ifadesiyle yazar müesseseye personel alımında sözcükler arasındaki karşıtlıklardan faydalanarak ironiyi daha da güçlü hale getirmektedir. Müessesenin “Zemberek, Mil, Yelkovan” gibi şubelerinin yanı sıra “neşriyat müdürü, kalem şefi, daire müdürü” (Tanpınar, 2021: 240-241) gibi müessese için gerekli olan birimlerden belediye başkanının tasarruf ve Öz Türkçe hassasiyeti göstererek “Muamelât müdürü” birimine ve adına karşı çıkması da oldukça ironiktir (Tanpınar, 2021: 245).

Metaforlar Üzerinden Eleştiri

Metinde sık sık metafor kullanımı görebilmekteyiz. Bunlardan biri de elbise metaforu. Kişinin bir başkasının elbisesini sırtına geçirdikten sonra davranış ve düşüncesinde önceki elbise sahibine benzemesi hatta ona dönüşmesi. Metinde kral ya da patronların maiyetindekilere ya da etrafındakilere eski elbiselerini verme nedeni olarak da aynı gerekçe gösterilmektedir. Kişilerin patron ya da krallara muhtaç kalması ya da bırakılması ve bunun doğal sonucu olarak giyinme gibi temel bir ihtiyaç ya da arzu edilip hak edilmemiş bir makam için birinin mülk ya da güç sahibine bağımlı ve bağılı olması düşünemeyen, kendisine taltif ve lütufta bulunan ya da beklenen kimsenin maiyetine girmesine ve onun sevdiği ya da istediği birine dönüşmesine neden olduğu elbise metaforu ile güçlü bir şekilde anlatılmaktadır (Tanpınar, 2021: 17). Saat metaforu üzerinden zamanın insana bağlı olduğu ve zamana ait mekânın da saat olduğu bildirilmektedir: “Saatin kendisi mekân, yürüyüşü zaman, ayarı insandır... Bu da gösterir ki, zaman ve mekân, insanla mevcuttur” (Tanpınar, 2021: 32). Zaman ve insanı birbirinden ayırmayan Nuri Efendi, insanın saati kendine benzer yarattığını (Tanpınar, 2021: 32) ayarsız saatin tehlikeli olduğunu belirtmektedir. İnsanı saatin ayarı olarak gören Nuri Efendi ayarı ise; saniyenin peşinde koşmak şeklinde tanımlamaktadır (Tanpınar, 2021: 35). Saat metaforu üzerinden Nuri Efendi ağzından bozuk saati mazur gören yazar, ayarsız saati toplumsal bir suç olarak görmektedir. Özellikle Nuri Efendi’nin Meşrutiyet sonrası

ayarsız saat görme korkusu dikkat çekicidir (Tanpınar, 2021: 35). Bunların dışında yazar Abdüsselâm Bey'in konağı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ilişki kurmaktadır. Meşrutiyet'in ilanına kadar mahalle esnafı ve eczanesinin geçim kaynağı olan Abdüsselâm Bey'in konağından Hürriyet'in ilanı ile birlikte imparatorluktan ayrılan Bosna-Hersek, Bulgaristan, Doğu Rumeli ve Kuzey Afrika gibi ayrılıklar olmuş, Balkan Harbi sonrası ise sadece kendi çocuklarından bir kısmı ile kardeşinin damadı olan Ferhat Bey konakta kalmıştır (Tanpınar, 2021: 39-40).

Temsili Tipler Üzerinden Tespit ve Eleştiri

Genel halk kitlesinden biri olarak biraz dalgın, yaratıcı özelliği bulunmayan, genel kanaatin dışına çıkamayan ve belirli bir eğitim seviyesinde olan Doktor Ramiz temsili üzerinden genel halkın nasıl yönlendirilebildiğine metinde işaret edilmektedir. Doktor Ramiz'in gerek Hayri İrdal ile ilgili bakış açısı (Tanpınar, 2021: 34) gerekse de müesseseye dair fikirleri daima genel kanaat doğrultusunda olmuştur. Hayri İrdal ile ilgili gazetelerde çıkan olumlu yazılardan etkilenerek; "...Hayri İrdal, bu şark Faust'unun modern hayatımızda yeni baştan görünüşünden başka bir şey değildi. O nasıl ameliyelerini izafî zamanda yapmışsa, Hayri Bey de yaşanan zamanda yapıyor..." şeklinde uzun bir yazı kaleme almıştır (Tanpınar, 2021: 279). Kaleme aldığı dört eserde en çok adı zikredilen Freud, Joung ve Halit Ayarcı'dan sonra Hayri İrdal olmuştur. Ancak yazar metinde Hayri İrdal gözüyle yaptığı toplumsal eleştirisinin realitesine zarar vermemek için metnin başında eleştirilen durumların içinde olan Hayri İrdal'ın ağzından bu durumu gerçekçi bir şekilde ifadelendirmiştir: "Bana kalırsa bu kadarı fazla idi. Ben böyle ilmî eserlerde adı geçecek adam olmadım" (Tanpınar, 2021: 34). İnsanların yaşam şekline dair düşüncelerinde oldukça katı olan, mazbut ve mutaassıp bir kişiliğe sahip olan (Tanpınar, 2021: 42) bir başka insan tipi olarak ele aldığı Seyit Lütfullah için yazar; "Onun acayip gölgesi doğrudan doğruya yalanın boşluğunda yüzüyordu. O maskenin, yahut ödünç kişiliğinin kendisi idi... Onda yalanın nerede başladığını ve nerede bittiği bilinmezdi." şeklinde betimleme yapmaktadır (Tanpınar, 2021: 41). Metinde dönemin kahve kültürü içinde yaşayan tipleri yazar, yaşamın dışında ya da eşliğinde kalan insanlar olarak tanımlamakta, kahvede her şeyin biraz afyon, biraz uyku ilacı etkisi yarattığı ve buradakileri duyarsızlaştırdığı (Tanpınar, 2021: 136), ancak menfaat söz konusu olduğunda son derece hesaplı, dikkatli, açık göz ve çakır pençe olduklarına dikkat çekmektedir (Tanpınar, 2021: 137).

Toplum ve siyasiler tarafından yaptığı işler tasvip edilip destek gören, müessesenin kurucusu olan Halit Ayarcı'nın hayat ve olaylar bakımında bilgi

ve bilmeye karşı bakış açısı oldukça dikkat çekicidir: “Bilgi bizi geciktirir: Zaten ne sonu, ne de gayesi vardır. Mesele yapmak ve yaratmak” (Tanpınar, 2021: 347).

Yazar insan kişiliğinin oluşmasında geçmişin önemine dikkat çekmekte ve eserin başkışısı olan Hayri İrdal kişiliğini de yaşamına giren farklı kimliklerin sentezi olarak sunmaktadır:

“Onlar benim örneklerim, farkında olmadan yüzümde bulduğum maskelerimdi...bazen aynaya baktığım zaman, kendi çehremde onlardan birini tanır gibi oluyorum. Şu anda Nuri Efendi'nin kendini yenmiş tebessümünü yüzümde dolaşiyor sanıyorum, biraz sonra Lûtfullah'ın yalanı benimsemiş bakışlarını kendimde bularak yaptığım işten ürküyorum. Bir başka defasında babamın ümitsiz kıskançlığı ve sabırsızlığıyla perişan oluyorum. Hatta bu, kıyafetimde bile görülüyor. En meşhur terzilerde yaptırdığım elbiselerim sırtıma geçer geçmez bana Abdüsselâm Bey'in kılığını veriyorlar. Daha dün gözlüklerimi değiştirmem icap edince, artık o cinsin modası geçmiş olduğunu bile bile Aristidi Efendi'ninkine benzer bir altın gözlük aramadım mı? Belki de şahsiyet dediğimiz şey bu, yani hafızanın ambarındaki maskelerin zenginliği ve tesadüf, onların birbiriyle yaptığı terkiplerin bizi benimsemesidir” (Tanpınar, 2021: 53-54).

Kişiliğin oluşmasında geçmiş izlerin etkisi olduğu gibi insan yaşamının belirleyicisi de yine mazisidir yaklaşımını Nuri Efendi ağzından dile getirmektedir: “Hâl yoktur, mazi ve onun emrinde bir istikbal vardır. Biz farkında olmadan istikbalimizi inşa ederiz” (Tanpınar, 2021: 86). Benzer yaklaşımı “Hepimiz kendi masallarımızın kurbanlarıyız” (Tanpınar, 2021: 112) ifadesinde devam ettirmektedir. İnsan kişilik ve yaşamında etkili olan mazinin önemine dair yaklaşımı sonrası yaşamda bilinenin aksine aklın sözde kaldığı, birey yaşamında etkisinin görülmediği eleştirisinde bulunmaktadır: “Kitaplara bakarsanız, kendilerini dinlerseniz, insanoğlunun esas vasfı akıldır. Onun sayesinde diğer hayvanlardan ayrılır. Beylik sözüyle, hayata hükmeder. Fakat kendi hayatlarında teker teker bakarsanız bu yapıcı unsurun zerre kadar müdahalesini göremezsiniz” (Tanpınar, 2021: 82). Aklın sözde kaldığı yaşam içinde herkesin ayrı bir hakikati olduğu, zamana ve zemine göre de onu yavaş yavaş yeniden yarattığını dile getiren yazar (Tanpınar: 2021: 99), kendi hakikatini yaratan insanın insanla konuşamadığını (Tanpınar, 2021: 112), Hayri İrdal'ın yalnızlığı içinde haykırmaktadır (Tanpınar, 2021: 180). Yazar bir insanın güçlük ve ızdırapla başkalarının sırtında nasıl korkunç bir ağırlık hissettirdiğini, insanoğlu insanoğlunun cehennemidir acı gerçeğini (Tanpınar, 2021: 180-181), toplumun bireyleri nasıl şekillendirip yanlışa sürükleyebileceğini Hayri İrdal'ın “Doğdum doğalı herkes bana dürbünün ters tarafından bakmayı teklif ediyordu. Ben bir türlü buna yanaşmıyordum. İnat ediyordum. Neye

yaramıştı? Bütün hayatım kepaze olmuştu. Bir de bunu densesem ne çıkar sanki?..” sözleriyle ortaya koymaktadır (Tanpınar, 2021: 226-227).

Tarihi Olay ve Toplumsal Davranış Biçimi Üzerinden Tespit ve Eleştiri

Metinde tarihi olaylara ve sosyal durumlara gönderme yapılmaktadır: ...Fakat böyle de olsa hükûmet, hele o zamanda, yani Mahmut Şevket Paşa'nın henüz öldürüldüğü, İstanbul'un bin türlü siyasî huzursuzlukla çalkalandığı bir günde bunu hiçbir surette hoş göremezdi (Tanpınar, 2021: 72). Ayrıca metinde tarihi ve kutsal sayılan mekânlar yer almakta ve buldukları yerler gösterilmektedir:

“Eyüpsultan'da ta Yuşâ tepesine, Kısıklı'daki Selâmiefendi'ye kadar, Fatih, Aksaray, Hırkaîşerif, Edirnekapı, Ayvansaray yolu, Topkapı, Yedikule, Kocamustâfapaşa, Türbe, Sirkeci, Eminönü taraflarına, ...Ne Bukağılı Dede, ne Elekçi Baba, ne Uryan Dede, ne Tezveren Sultan, ... ayazmaların serinliğinde yatan, yahut Heybeliada'nın, Büyükada'nın, Kınalı'nın en yüksek tepelerinde, rüzgârda köpüre köpüre uyuyan Hristiyan evliyaları” (Tanpınar, 2021: 216-217).

Bu mekânlarda gösterilen toplumsal davranış biçimleri Hayri İrdal üzerinden aktarılmaktadır: “...Çocukluğumda beni birçok türbeye götürmüşler, bir yığın nefesi keskin zatlara okutmuşlardı...her semtte mevcut evliya ve keramet sahibi zatlara yattıkları yeri tanır, zaman zaman ziyaret eder, dua eder, yalvarır, mezarlarından taş alır, parmaklıklarına hiçbir şey bulmazsam ceketimin astarını yırtarak bağlardım” (Tanpınar, 2021: 216).

Metinde farklı kimlikler aynı mekânda birleşmekte ve bu kimlikler arasında yatay bir ilişki gerçekleşmektedir:

“Kahveye her cins ve meşrepten insan geliyordu. Zengin mirasyedi, müflis veya tutunmuş tüccar, şöhretsiz şair, gazeteci, ressam, yüksek memur, satranç ve dama ustaları, eski pehlivanlar, bir iki Darülfünun hocası bir yığın talebe, aktörler, musikişinaslar, hülâsa her meslekten adam...Küçük gruplara ayrılmış olmalarına rağmen hemen hepsi yine beraber yaşar gibiydiler” (Tanpınar, 2021: 130-131).

Kahvede konuştukları konular ve olaylara yaklaşımlarına göre insanlar sınıflandırılır: Ciddi konulardan bahseden Nizamîâlemciler, komiğin ve aksayanın üzerinde zararsızca duran Esafil-i Şark, hiçbir inceliği olmayan kavga edebilen Şiş Taifesi (Tanpınar, 2021: 132).

İnsan yaşamında kişi ya da nesnelere zamanla nasıl şekil değiştirip kutsandığına dair en ilginç örnek Halit İrdal'ın annesinin “Mübarek”, babasının ise “Menhus” olarak adlandırdığı ayarsız saattir (Tanpınar, 2021: 28). Bu saatin yerini zamanla Hayri İrdal'ın halası Zarife Hanım'ın evindeki

on sekizinci asra ait mekanik ve otomat zevkin ürünü olan gösterişli saat (sahte Mübarek) almakta (Tanpınar, 2021: 331), daha sonra Hayri İrdal'ın eşi Pakize "Mübarek"e kurban kestirip ondan evliya olarak bahsetmektedir (Tanpınar, 2021: 362). Yazarın metnin başında Nuri Efendi ağzından en tehlikeli saatin ayarsız saat olduğunu belirtmesi (Tanpınar, 2021: 35) aslında romanın sonunda görülecek olan bu zihniyete yapmış olduğu göndermelerden biri olarak kabul edilebilir.

Babasını seven Ahmet aynı zamanda babasının yaptığı işten dolayı ondan uzak da durmaktadır. Yazar bu durumu Ahmet'in kişiliğinin (benliğinin) oluşması için gerekli bir davranış olduğunu babasının ağzından; "O kendisi olmak için beni unutmaya belki muhtaç!" (Tanpınar, 2021: 369) şeklinde dile getirmekte ve toplum içinde yalansız, dürüst bir yaşam sürmenin zorluğunu/ımkânsızlığını oğlu Ahmet üzerinden vermektedir: "İhtiyarsız oğlumu düşündüm. 'Zavallı budala!' diye söylendim. 'Zavallı budala, namuslu olacağım diye şimdi mektepte kör bir elektrik ışığı altında kim bilir neler çekiyordur... Bâri olabilse... Hiçbir tâvizat vermeden yaşayabilse! Fakat imkânı mı var?" (Tanpınar, 2021: 335).

Hayri İrdal'ın Doktor Mussak'ın merdiveni olmayan bina projesinden esinlenerek oluşturduğu enstitü binasına ait yapı projesi birçok insan tarafından destek alınırken umuma ait olmayan, parası o evlere sahip olacaklardan alınan özel Saat Evleri'nin yapımının Hayri İrdal'a verilmesi düşüncesine herkes karşı çıkmaktadır. Hatta eşi ve çocukları kendi evlerinin yapımında Hayri İrdal'ı uzak tutmuşlardır. Bu durum ile ilgili olarak yazar toplumsal eleştirisini Hayri İrdal'ın ağzından şu şekilde dile getirmektedir:

"Hayır, onlar da benim gibiydi, hatta daha beterdiler. Hiç şüphe etmeden hodbindiler. Umumun parası sarf edilirken o kadar cömert, hasbî, kayıtsız şartsız yenilik taraftarı olan, benim eserimle övünen insanlar, şimdi kendi menfaatleri ortaya konunca birdenbire dönmüşlerdi... Yeniliği kendilerine ucu dokunmamak şartıyla seviyorlardı. Hâlâ da o şartla severler" (Tanpınar, 2021: 374).

Gelir düzeyi düşük insanların mevki ya da gelir düzeyi kendilerinden yüksek olan insanlara karşı tutumları ironik şekilde eleştirilirken (Tanpınar, 2021: 212-218) gelir farkına dayalı olarak Hayri İrdal'ın "Niçin hep fakir ve biçare adamlar dayak yer?" (Tanpınar, 2021: 201) sorusu sonrası "...bakımsızlıktan ölen küçük kızımın saçları da böyle yumuşaktı." (Tanpınar, 2021: 204) sözleriyle toplumsal sorunun çarpıcı şekilde görünmesi sağlanmakta "Ben fakir adamım... Beş yıl evvel kızımın cenazesi bekçi kucağında kalkan adam. Sizin anlayacağınız biçarenin biri." (Tanpınar, 2021: 209) sözleriyle toplum duyarsızlığıyla itilmişlik ve tek başına bırakılmışlığın verdiği çaresizlik dile getirilmektedir.

Yazar eleştirdiği ya da dikkat çekmek istediği düşünce, olay ya da durumu ifade eden ve kendi içindeki zıtlığı ya da ironiği ortaya koyan sözcükler tercih etmektedir. Bunlardan biri de “imtiyaz” sözcüğüdür. Yazar çocukluğundan bahsederken her insanın yaşamla beraber var olan hürriyet hakkı için; “Benim çocukluğumun belli başlı imtiyazı hürriyetti” (Tanpınar, 2021: 21) ifadesiyle sözcükler arasındaki çelişikten faydalanmaktadır. Hatta “hürriyet” ile ilgili toplum içindeki çelişik durumu daha iyi ifade edebilmek için “Kısa ömrümde yedi sekiz defa memleketimize geldiğini işittim. Evet, bir kere bile kimse bana gittiğini söylemediği halde, yedi sekiz defa geldi” (Tanpınar, 2021: 22) şeklinde ironi yapmaktadır.

Dönemin personel müşteri ilişkilerinde hitap sözcüklerini “... baba, amca, dayı, usta, patron, yenge, abla gibi kelimeler gırla gidiyor! Bir hısım akrabalıktır gidiyor ki sormayın!” (Tanpınar, 2021: 256) şeklinde sıralayan yazar, dönemin yeni Orta Çağ düzeni olarak adlandırdığı otomatizme dikkat çekmekte, oluşturulmak istenen yeni insan tipi için “plak insan”, “çalar saat gibi konuşup susacak insanlar” nitelendirmelerini yapmaktadır (Tanpınar, 2021: 256-257). Bu tür insan tipinin kadınlardan oluşturulabileceğini düşünen Halit Ayaracı’nın insan anlayışını da yazar bu sayede vermektedir (Tanpınar, 2021: 257).

Sonuç

Eser toplumsal yaşam içinde aksayan ya da yanlış giden olay ve düşünceleri hicvetmek amacıyla olay ve kişiler üzerinden sembolik anlatımı kullanan, dönemler arası geçişte toplumun açmazlarını ortaya koyan önemli bir romandır. Metinde tarihi olay ve kişilere göndermeler yapıldığı gibi toplumsal yapı içinde sosyal ilişkiler ve mekânlar da kendine yer bulmaktadır.

Hayri İrdal’ın anılarına dayalı, çocukluğu Abdulhamit döneminde geçen, Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde de yaşayan, iki uygarlık arasında bocalayan toplumun eleştirisi üzerine kurulu olan roman dört bölümden oluşmaktadır: Büyük Ümitler, Küçük Hakikatler, Sabaha Doğru, Her Mevsimin Bir Sonu Vardır.

Eserde kurumlardaki çürümüşlük, insani ilişkilerdeki yozlaşma, bireyin toplum içindeki terk edilmişliği ve yalnızlığı, gelir düzeyindeki eşitsizlik ve bu eşitsizlik sonucu oluşan insani ilişkilerdeki sorun, siyaset, kurum ve toplum ilişkisi gibi birçok sorun ironik bir üslupla ele alınmakta, kurum ya da toplumda yanlış giden iş veya işlemlerin daha sonra toplumun genel kabulüne dönüşmesi vurgulanmakta, siyasilerin topluma karşı bakış açısı ve toplumun var olan durumu üzerine eleştiri yöneltilmektedir.

Mekâna bağılı olarak görev alan kişilerin hemen hemen hiç değişmediği ve yaklaşık altmış yıllık bir zaman ve farklı dönemleri içine alan eser toplumsal değişimi dönemlere bağılı olarak kişiler üzerinde gerçekleşen değişikliklerle göstermektedir. Roman içindeki yaşamın bir parçası olan Hayri İrdal'da da bu değişim izlenebilmektedir. Eleştiriyi Hayri İrdal anlatımında gerçekleştirebilmek için yaşamın içinde yer alan Hayri İrdal'ın zaman zaman yaşamın dışında kaldığı ve Hayri İrdal'ın olaylar üzerinden toplumsal yapıyı eleştirebilecek bir konumda yer aldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AYTAÇ, Gürsel (1999), *Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler*, Gündoğan Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- KAPLAN, Mehmet (1978), *Edebiyatımızın İçinden*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- MORAN, Berna (1998), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul.
- ÖZHER KOÇ, Sema (2013), "Eşik Kavramı ve Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Adlı Romanında Bu Kavramın Görüntü Biçimi: Muaddel Saatler/Muaddel Aydınlar", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 48.48, 137-150.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2002), *Mücevherlerin Sırrı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2021), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yayınları, 60. Baskı, İstanbul.